एकाङ्किकाभाग:

शिशुवात्सल्यम्

कविकुलललाटमुकुटमणि: कालिदास: समग्रविश्वे महाकविरूपेण सर्वैरद्यापि स्वीक्रियते । महाकवे: कालिदासस्य अनन्यप्रतिभया रचितेषु काव्येषु ''अभिज्ञानशाकुन्तलम्'' नाटकं रम्यत्वात् सर्वजनादृतं भवति । अस्य नाटकस्य सप्तमाङ्कस्थितं दृश्यमेकं भवति रूपकमिदम् । महाकवि: रूपकेऽस्मिन् शिशो: हठस्य माधुर्यं तथा अप्रत्याशितरूपेण पित्रा सह पुत्रस्य मिलनं वर्णयित्वा हृदि वात्सल्यं जनयितुं चेष्टमान: सार्थकोऽभूत् ।

(तत: प्रविशति तपस्विनीभ्यां सह बाल:)

बाल: – जृम्भस्व सिंह ! दन्तान् ते गणयिष्यामि ।

प्रथमा – अविनीत ! किं नोऽपत्यनिर्विशेषाणि सत्त्वानि पीड़यसि ? हन्त ! वर्द्धते ते संरम्भ: । स्थाने खलु ऋषिजनेन 'सर्वदमन' इति कृतं ते नामधेयम् ।

द्वितीया – एषा खलु केशरिणी त्वां लङ्घयिष्यति यदि एतस्या: पुत्रकं न मुञ्चसि ?

बाल: – (सस्मितम्) अहो ! बलीय: खलु भीतोऽस्मि । (इत्यधरं दर्शयति)

प्रथमा – वत्स ! एनं बालमृगेन्द्रं मुञ्च । अपरं ते क्रीड़नकं दास्यामि ।

बाल: – कुत्र, देहि तत् । (इति हस्तं प्रसारयति)

द्वितीया – सुव्रते ! न शक्य एष बाङ्मात्रेण विरमयितुम् । गच्छ त्वम् । मदीये उटजे वर्णचित्रितो मृत्तिकामयूर- स्तिष्ठति, तम् अस्य उपहर ।

प्रथमा – तथा । (इति निष्क्रान्ता)

बाल: – अनेनैव तावत् क्रीड़िष्यामि ।

(इति तापसीं विलोक्य हसति)

राजा – स्पृहयामि खलु दुर्ललिताय अस्मै ।

तापसी – भवतु ! न मामयं गणयति । (पार्श्वमवलोकयति) कोऽत्र ऋषिकुमाराणाम् ? (राजानमवलोक्य) भद्रमुख ! एहि तावत् मोचय अनेन दुर्मोचहस्तग्रहेण शिशुना वाध्यमानं बालमृगेन्द्रम् ।

राजा – (उपगम्य सस्मितम्) अयि भो महर्षिपुत्र ! किमित्येवम् आश्रममर्य्यादाविरुद्धम् आचरसि ?

तापसी – भद्रमुख ! न खल्वयं ऋषिकुमारः ।

राजा – (बालमुपलालयन्) नचेन्मुनिकुमारः अयम् । अथ कोऽस्य गोत्रपरिचयः ?

तापसी – पुरुवंशः ।

राजा – (आत्मगतम्) कथम् एकान्वयो मम ? (प्रकाशम्) न पुनःआत्मगत्या मानुषाणामिदं स्थानं प्राप्तव्यम् ।

तापसी – यथा भद्रमुखो भणति । अप्सरःसंबन्धेन एतस्य जननी अत्र देवगुरोस्तपोवने प्रसूता ।

राजा – अथ सा तत्रभवती किमाख्यस्य राजर्षेः पत्नी ?

तापसी– कस्तस्य धर्मदारपरित्यागिनो नाम संकीर्त्तयितुं चिन्तयिष्यति ?

राजा – (स्वगतम्) इयं कथा मामेव लक्षीकरोति । यदि तावदस्य शिशोर्मातरं नामतः पृच्छेयम् । अथवा अनार्य्यः परदारव्यवहारः ।

तापसी – (प्रविश्य मृन्मयूरहस्ता) सर्वदमन ! शकुन्तलावण्यं प्रेक्षस्व ।

बालः – (सदृष्टिक्षेपम्) कुत्र वा मे अम्बा ?

उभे– नामसादृश्येन वञ्चितो मातृवत्सलः ?

द्वितीया – वत्स ! अस्य मृत्तिकामयूरस्य रम्यत्वं पश्येति भणितोऽसि ।

राजा – (आत्मगतम्) किं वा शकुन्तलेत्यस्य मातुराख्या ? अथवा सन्ति पुनर्नामधेयसादृश्यानि ।

बालः – आर्य्यके, रोचते मह्यमेष भद्रमयूरः । (इति क्रीड़नकमादत्ते)

प्रथमा – (विलोक्य सोद्वेगम्) अहो ! रक्षाकरण्डकमस्य मणिबन्धे न दृश्यते ।

राजा – अलमावेगेन ! ननु इदमस्य सिंह-शावकविमर्दात् परिभ्रष्टम् ।

(इति रक्षाकरण्डकं ग्रहीतुमिच्छति)

उभे – मा खलु ! मा खलु ! कथं गृहीतमनेन !

(इति विस्मयात् उरोनिहितहस्ते परस्परमवलोकयत:)

राजा – किमर्थं प्रतिषिद्धा: स्म: ।

प्रथमा – शृणोतु महाराज: । एषा अपराजिता नामौषधि:अस्य जातकर्मसमये भगवता मारीचेन दत्ता । एतां किल मातापितरौ आत्मानं च वर्जयित्वा अपरो भूमिपतितां न गृह्णाति ।

राजा – अथ गृह्णाति ?

प्रथमा – ततस्तं सर्पो भूत्वा दशति ।

राजा – भवतीभ्यां कदाचिदस्या: प्रत्यक्षीकृता विक्रिया ?

उभे – अनेकश:

राजा – (सहर्षम् आत्मगतम्) कथमिव सम्पूर्णमपि मे मनोरथं नाभिनन्दामि ? (इति बालं परिष्वजते)

द्वितीया – सुव्रते ! एहि, इमं वृत्तान्तं नियमव्यापृतायै शकुन्तलायै निवेदयाव: । (इति निष्क्रान्ते)

बाल:– मुञ्च माम्, अम्बाया: सकाशं गमिष्यामि ।

राजा – पुत्रक ! मया सहैव मातरम् अभिनन्दिष्यसि ।

(अभिज्ञानशाकुन्तलम्)

टिप्पणी :

हठस्य - ପ୍ରଚଣ୍ଡତା / ବଳର, जृम्भस्व - ହାଇମାର (जृम्भणं कुरु / ମୁଖଖୋଲ), अविनीत - ଅମାନିଆ, अपत्यनिर्विशेषाणि - ଛୁଆଙ୍କୁ ସମାନରୂପେ ଦେଖି, संरम्भ: - ଔଦ୍ଧତ୍ୟ, नामधेयम् - ନାମକରଣ, केशरिणी - ସିଂହୀ, लङ्घयिष्यसि - ଆକ୍ରମଣ କରିବ, पुत्रकम् - ପୁଅକୁ, सस्मितम् - ମୁରୁକି ହସି, बाल- मृगेन्द्रम् - ଶିଶୁସିଂହକୁ, वाङ्मात्रेण - କଥାରେ, विरमयितुम् - ନିବୃତ୍ତ କରାଇବାକୁ, उटजे - କୁଟିରରେ, मृत्तिकामयूर: - ମାଟିମୟୂର, उपहर - ଉପହାର ଦିଅ, अनेन - ଏହା ସହିତ (ସହାର୍ଥେ ତୃତୀୟା) विलोक्य- ଦେଖି, दुर्मोचहस्तग्रहेण - ହାତରୁ ଛାଡୁ ନଥିବା/ଜବରଦସ୍ତ ହାତରେ ଧରି ରଖିଥିବା, उपलालयन् - ସ୍ନେହରେ ସ୍ପର୍ଶକରି, ଆଉଁଶି, आत्मगतम् - ସ୍ୱଗତ(ମନେମନେ),

धर्मदारपरित्यागिनः - ଧର୍ମପତ୍ନୀ ପରିତ୍ୟାଗ କରିଥିବା ବ୍ୟକ୍ତିର, **संकीर्त्तयितुम्** - ଉଚ୍ଚାରଣ କରିବାକୁ , **अनार्यःपरदारव्यवहारः** - ପରସ୍ତ୍ରୀ ବିଷୟରେ ଆଲୋଚନା ଆର୍ଯ୍ୟୋଚିତ ନୁହେଁ, **शकुन्त**- ପକ୍ଷୀ, **शकुन्तलावण्यम्** - ପକ୍ଷୀ(ମୟୂର)ର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟକୁ, **मातुराख्या** - ମାତାଙ୍କ ନାମ, **रक्षाकरण्डक** - ରକ୍ଷାତାବିଜ/ଡଉଁରିଆ (ଔଷଧଯୁକ୍ତଃ ପୁଟକବିଶେଷଃ), **दशति** - ଦଂଶନ କରେ, **प्रत्यक्षीकृता**- ଦେଖାଯାଇଛି, **विक्रिया** - ବିସ୍ମୟଜନକ କ୍ରିୟା / ପରିଣାମ, **न अभिनन्दामि** - ଅଭିନନ୍ଦନ କରିପାରୁନାହିଁ, **परिष्वजते** - ଆଲିଙ୍ଗନ କରନ୍ତି, **नियमव्यापृतायै** - ବ୍ରତନିୟମ ପାଳୁଥିବା, **अम्बायाः** - ମାତାଙ୍କର, **सकाशम्** - ନିକଟକୁ ।

अभ्यासः

1. निजभाषया प्रायशः वाक्यत्रयेण उत्तरं लिखत ।

(क) प्रथमा तापसी सर्वदमनस्य नामकरणविषये किं कथितवती ?

(ख) द्वितीया तापसी बालाय मृत्तिकामयूरं दातुं कथम् ऐच्छत् ?

(ग) ''अनेनैव तावत् क्रीडिष्यामि'' इति कः कथम् अवदत् ?

(घ) कदा तापसी राजानं साहाय्यं प्रार्थितवती ?

(ङ) तापसी शिशोः परिचयं केन रूपेण अददात् ?

(च) कथं तापसी बालस्य पितुर्नाम वक्तुं नैच्छत् ?

(छ) कुत्र वा मे अम्बा इति बालः कथम् उक्तवान् ?

(ज) रक्षाकरण्डकस्य को विशेष आसीत् ?

2. संक्षेपेण उत्तरं लिखत ।

(क) बालः सिंहशिशुं धृत्वा किम् अवदत् ?

(ख) बालस्य नाम किमासीत् ?

(ग) सर्वदमनः इति बालस्य नाम केन कृतम् ?

(घ) का मृत्तिकामयूरम् आनीतवती ?

(ङ) मृत्तिकामयूरः कुत्र आसीत् ?

(च) तापसी राजानं दृष्ट्वा किं कर्तुम् अवदत् ?

(छ) सर्वदमनः कस्मिन् वंशे जातोऽभवत् ?

(ज) परदारव्यवहारः कीदृशः भवति ?

(झ) कथं तापस्यौ विस्मिते अभवताम् ?

(ञ) रक्षाकरण्डकं केन कदा सर्वदमनाय दत्तम् ?

(ट) रक्षाकरण्डके का ओषधिः आसीत् ?

(ठ) बालस्य मातुर्नाम किम् ?

(ड) नामसादृश्येन कः वञ्चितः आसीत् ?

3. बन्धनीमध्यात् रेखाङ्कितपदानां कारकविभक्तिगतं शुद्धम् उत्तरं चिनुत ।

(क) कृतं ते नामधेयम् । (कृद्योगे षष्ठी, सम्बन्धे षष्ठी, अतसर्थप्रत्यययोगे षष्ठी)

(ख) अनेन एव तावत् क्रीडिष्यामि । (करणे तृतीया, अङ्गविकारे तृतीया, हेतौ तृतीया)

(ग) स्पृहयामि खलु दुर्ललिताय अस्मै । (दानार्थे चतुर्थी, स्पृह्धातुयोगे, निवृत्त्यर्थे चतुर्थी)

(घ) मानुषाणाम् इदं स्थानं प्राप्तव्यम् ।

(कृत्यप्रत्ययान्तपदयोगे षष्ठी, सम्बन्धे षष्ठी, तुल्यार्थे षष्ठी)

(ङ) कुत्र वा मे अम्बा । (कृद्योगे षष्ठी, स्मरणार्थे षष्ठी, सम्बधे षष्ठी)

(च) रोचते मह्यम् एषः भद्रमयूरः ।

(रुच्यर्थक धातु प्रयोगे-चतुर्थी, सम्प्रदाने चतुर्थी, तुमुन् लोपे चतुर्थी)

(छ) अलम् आवेगेन । (वारणार्थे तृतीया, हेतौ तृतीया, अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया)

(ज) शकुन्तलायै निवेदयावः । (दानार्थे चतुर्थी, निवेदनार्थे चतुर्थी, दयार्थे चतुर्थी)

(झ) अम्बायाः सकाशं गमिष्यामि ।(निकटार्थकशब्दयोगे षष्ठी, कृद्योगे षष्ठी, सम्बन्धे षष्ठी)

4. वाक्यरचनां कुरुत:

कुत्र, सकाशम्, गणयति, अयि ! रोचते, इदम्, किमर्थम्, एहि, सहर्षम् ।

5. सन्धिं कुरुत ।

यदि + एतस्याः, अनेन + एव, माम् + अयम्, कः + अत्र, पुनः + आत्मगत्या, देवगुरोः + तपोवने, इदम् + अस्य, ततः + तम्, कदाचित् + अस्याः ।

6. सन्धिविच्छेदं कुरुत ।

भीतोऽस्मि, इत्यधरम्, वाङ्मात्रेण, मोचयानेन, खल्वयम् , कोऽस्य, मानुषाणामिदम्, कस्तस्य, मामेव, मातुराख्या, मह्यमेषः, अलमावेगेन, सहैव, नाभिनन्दामि ।

7. बन्धनीमध्यात् विग्रहवाक्यं / समस्तपदं / समासनाम चित्वा शुद्धम् उत्तरं लिखत ।

(क) अविनीतः (नास्ति विनीतः, न विनीतः, न विनयः यस्य) ।

(ख) सर्वदमनः (सर्वं दाम्यति इति, सर्वं दमयते इति, सर्वस्य दमनः) ।

(ग) सहर्षम् (सहार्थे बहुव्रीहिः, कर्मधारयः, अव्ययीभावः) ।

(घ) राजर्षेः (राजा चासौ ऋषिश्चेति तस्य, राजा एव ऋषिः, राजा च ऋषिश्च) ।

(ङ) वाङ्मात्रेण (अव्ययीभावः, नित्यसमासः, कर्मधारयः) ।

(च) शकुन्तलावण्यम् (षष्ठीतत्पुरुषः, द्विगुः, कर्मधारयः) ।

(छ) ऋषेः कुमारः तम् (ऋषिकुमारः, ऋषिकुमारेण, ऋषिकुमारम्) ।

(ज) न आर्यः (अनार्यम्, अनार्यः, नार्यम्) ।

(झ) तपोवने (तपसः वनं तस्मिन्, तपसे वनं तस्मिन्, तपः एव वनं तस्मिन्) ।

(ञ) भूमौ पतिता ताम् (भूमिपतिता, भूमिपतितया, भूमिपतिताम्) ।

(ट) मनोरथम् (कर्मधारयः, द्विगुः, द्वन्द्वः) ।

8. बन्धनीमध्यात् शुद्धं प्रकृतिगतं प्रत्ययगतं वा उत्तरं चित्वा शून्यस्थानानि पूरयत ।

(क) भीतः = भी + —— । (क्त, शतृ, क्तवतु)

(ख) विलोक्य = वि + —— + ल्यप् । (लोच्, लोक्, लोप्)

(ग) स्थानम् = स्था + —— । (क्त, ल्युट्, अनीय)

(घ) प्राप्तव्यम् = प्र + आप् + —— । (क्त, क्तवतु, तव्य)

(ङ) प्रसूता = प्र + —— + क्त + टाप् । (सृज् , सू , सृ)

(च) परिभ्रष्टम् = परि + —— + क्त । (भ्रन्श् , भ्रज् , भ्रंस्)

(छ) गृहीतम् = —— + क्त । (ग्रह् , गृज् , गृ)

(ज) प्रतिषिद्धाः = प्रति + —— + क्त । (साध् , सिध् , शी)

(झ) दत्ता = दा + —— + टाप् । (क्तवतु, शतृ, क्त)

(ञ) भूत्वा = भू + —— । (क्तवतु, क्त, क्त्वा)

(ट) सम्पूर्णम् = सम् + पूर् + —— । (ल्युट्, क्त, शतृ)

9. स्त्रीप्रत्यये रूपाणि लिखत ।

बाल, सिंह, प्रथम, केशरिन्, मयूर, तापस, तपस्विन्, राजन्, भवन्, महराज ।

■